

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΑΦΗΣ Ή ΤΗΣ ΚΑΥΣΗΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

Τό πρόβλημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἐπανερχεται μὲ καταπληκτικὴ συχνότητα, τὰ τελευταῖα χρόνια, στὸν βαθμὸ πού οἱ ἀσφυκτικά καὶ ὑδροκέφαλα δομημένες μεγαλουπόλεις ἀναζητοῦν χώρους ταφῆς. Ἐπανερχεται ὡς αἴτημα αὐτοκυριαρχίας καὶ αὐτοδιαχείρισης τοῦ ἀνθρώπου στὶς νεωτερικὲς κοινωνίες, ὑπὸ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀντικομοφορμιστικῆς στάσης καὶ μιᾶς ψυχολογικῆς ἀντίδρασης, ἡ ὁποία ἀξιῶνει τὴν συγκατάνευση καὶ ἀποδοχὴ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Κατὰ συνέπεια οἱ ἀπόψεις τῆς Ἐκκλησίας καθὼς καὶ ἡ ὁποία ἐκθειολόγησι τοῦ φαινομένου παρουσιάζουν ἐκπληκτικὴ ἐπικαιρότητα. Στὴν παρούσα μελέτη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συνεπτυγμένη μορφή μεταπτυχιακῆς ἐργασίας μας στό Τμήμα Ἱατρικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, θά προσπαθήσουμε νά δοῦμε τό ζήτημα τῆς ταφῆς ἢ τῆς καύσης τῶν νεκρῶν, μὲ βάση τὴν ὀρθόδοξη πίστι καὶ παράδοσι.

Α. Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τῆς ἀπαρχῆς τοῦ φαινομένου τῆς καύσης τῶν νεκρῶν

Στὸν δυτικὸ πολιτισμὸ ἡ συνήθεια τῆς καύσης τῶν νεκρῶν σέ ἀνοιχτές φωτιές εἰσῆχθη περὶ τό 1000 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι γιὰ νά ἐξασφαλίσουν στοὺς στρατιῶτες πού φονεύονταν σέ ἐχθρικό ἔδαφος μιὰ κηδεῖα στὴν πατρίδα παρουσία τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν συμπολιτῶν του, ἀναβαν φωτιά καὶ ἀποτέφρωναν τὰ πτώματα στό πεδίο τῆς μάχης καὶ ἔστελναν τὴν τέφρα στὴν πατρίδα γιὰ τελετουργικό ἐνταφιασμό. Γρήγορα ἡ καύσι συνδέθηκε στενά μὲ τὴν ἀνδρεία καὶ τὴν πολεμικὴ ἀρετὴ, ὥστε θεωρεῖτο ἡ μόνη πρέπουσα κατάληξι μιᾶς ἐπικῆς ζωῆς. Οἱ Ρωμαῖοι ἀκολούθησαν τὸν ἑλληνικὸ τρόπο γιὰ τὴν ἀποτέφρωσι τῶν ἡρώων τους μέχρι περίπου τό 100 μ.Χ., ὁπότε καὶ σταματοῦν οἱ καύσεις τῶν νεκρῶν λόγω τῆς διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ Σκανδιναβοὶ ἐπίσης εὐνοοῦσαν τὴν καύσι, πιστεύοντας ὅτι βοηθοῦσε τό

πνεῦμα νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τή σάρκα, ἀλλά καί ὅτι ἐμπόδιζε τούς νεκρούς νά βλάψουν τούς ζωντανούς.

Τό θέμα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν στή σύγχρονη ἐποχή ἄρχισε νά ἀνακινεῖται καί πάλι στήν Εὐρώπη καί στίς Η.Π.Α. ὅταν ὁ γιατρός τῆς βασιλισσας Βικτωρίας, Σέρ Χένρυ Τόμπσον, δημοσίευσε τό βιβλίο του γιά τήν ἀποτέφρωση τῶν νεκρῶν (*Cremation: The Treatment of the Body After Death*) καί μαζί μέ ἄλλους ὑποστηρικτές τῆς καύσης ἴδρυσε τήν Ἀγγλική Ἐταιρία Ἀποτέφρωσης. Μόλις τό 1884 ἐκδόθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τό βρετανικό δικαστήριο ἀπόφαση πού νομιμοποιῶσε τήν ἀποτέφρωση. Στίς Η.Π.Α. τό πρῶτο κρεματόριο κατασκευάστηκε τό 1876, ὡστόσο ἡ τακτική τῆς καύσης δέν ἐξαπλώθηκε γρήγορα στήν Ἀμερική (τό 1970 ἀποτεφρωνόταν μόλις τό 8%). Μεγαλύτερο ποσοστό ἀπαντᾶται στό Ἡνωμένο Βασίλειο, τήν Δανία, τήν Ζιμπάμπουε καί τήν Σουηδία. Στήν Ἰνδία ἡ καύση τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ τόν κανόνα καί ἡ ταφή τήν ἐξαίρεση. Πρόκειται ἄλλωστε γιά ἕνα πολύ παλιό ἔθιμο πού συνδέεται μέ τίς ἀντιλήψεις τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκείας περὶ μετενσάρκωσης καί εἶναι πολύ ἐπιθυμητό (*Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*).

Τά μεγάλα ποσοστά πού ἀπαντιοῦνται στόν δυτικό πολιτισμό ἐξηγοῦνται καί ἀπό τήν τοποθέτηση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας θετικά πρὸς τό ζήτημα τῆς ἀποτέφρωσης, ἀφοῦ μέ τό νέο Κώδικα Κανονικοῦ Δικαίου ἐπέτρεψε τήν καύση ὡς μὴ προσβάλλουσα τό χριστιανικό δόγμα. Μάλιστα προκειμένου νά μὴ ὑπάρχει διάκριση μέ τήν μέθοδο τῆς ταφῆς, ὄρισε συγκεκριμένο τελετουργικό. Ἡ ἴδρυση Διεθνoῦς Ὁργανισμοῦ Ἀποτέφρωσης ἀποτελεῖ ἐνδεικτικό στοιχεῖο γιά τίς διαστάσεις πού ἔχει πάρει τό φαινόμενο τῆς καύσης τῶν νεκρῶν (www.int-crem-fed.org). Ὁ ὀργανισμός αὐτός προωθεῖ τήν ἐφαρμογή κατάλληλου νομοθετικοῦ πλαισίου γιά τή σύννομη τέλεση τῆς ἀποτέφρωσης, σέ συνδυασμό μέ τήν τήρηση αὐστηρῶν προδιαγραφῶν ὑγιεινῆς. Στά σύγχρονα εὐρωπαϊκά κράτη πολύ σημαντική εἶναι ἐπίσης ἡ προστασία τῶν χριστῶν ἠθῶν, ὥστε νά μὴν προσβάλλεται τό αἶσθημα τῆς κοινῆς γνώμης τῶν χωρῶν στίς ὁποῖες ἡ ἀποτέφρωση εἶχε συνδεθεῖ μέ τά κρεματόρια τοῦ Β΄ παγκοσμίου πολέμου.

Β. Θεολογική προσέγγιση τοῦ φαινομένου

Ἀξίζει νά ἀναλυθεῖ ἡ ἄποψη τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, δικαίωμα πού τῆς δίνει ἡ θέση τῆς ὡς ἐπικρατοῦσας θρησκείας στήν Ἑλλάδα (ἀρθρ. 3 § 1 τοῦ Συντάγματος). Γιά ἱστορικούς λόγους ἡ χριστιανική παράδοση

συνδέθηκε μέ τήν συνείδηση τῆς κοινωρίας καί ἔδωσε πολλά στοιχεῖα στό ἔννοιολογικό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς δημόσιας τάξης καί τῶν χρηστῶν ἡθῶν.

Κατά τόν Μητροπολίτη Μεσογαίας καί πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς Βιοθδικῆς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Νικόλαο Χατζηνικολάου (www.i-m-attikis.gr) βασικές ἀλήθειες τῆς Ὁρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ψυχοσωματική ὄντοτητα καί ὅτι τό σῶμα του εἶναι ἀδιάρρηκτα συνδεδεμένο μέ τήν ψυχή του. Ἡ ψυχή του ὡς αἰώνια στήν φύση τῆς εἶναι ἔνωμένη μέ τήν θεϊκή πραγματικότητα. Ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἀντικατοπτρίζεται στήν ψυχή του (ὡς εἰκόνα θεϊκῆς δόξης) καί αὐτό εἶναι πού διακρίνει τήν αἰώνια διάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Μέ αὐτή τήν ἔννοια τό σῶμα ἀποτελεῖ τό ναό τῆς ψυχῆς πού διαφυλάσσει τόν θησαυρό αὐτό.

Ἡ μεγάλη καί ἰσχυρή ἐνότητα τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος τονίζεται ἀπό τήν σωτηριολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως πού δέν ἐξαντλεῖται στήν ψυχή ἀλλά στόν ἄνθρωπο ὡς ἐνότητα σώματος καί ψυχῆς. Αὐτό ἐμφαίνεται ἰδιαίτερα ἀπό τήν λατρευτική καί μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας, στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει ψυχῆ τε καί σώματι. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει ὅτι ἡ ψυχή δέν ἀποχωρίζεται ἐντελῶς ἀπό τό σῶμα τῆς «οὔτε εἰ ἐν τῇ κοινωρία τῶν συντριμμάτων οὔτε εἰ πρός τό ἀκατέργαστόν τῆς στοιχείων ὅλης καταμιχθεῖν». Ἀκόμη δηλαδή καί ἂν καί κάποιος σέ πυρκαγιά ἢ ἂν τόν κατασπαράξουν τά ζῶα στή ζούγκλα, ἡ ψυχή δέν ἀποχωρίζεται τό σῶμα τῆς (www.i-m-attikis.gr).

Ἡ καύση, κατά τήν χριστιανική ὀρθόδοξη πίστη, δέν νοεῖται γιατί οἱ νεκροί δέν εἶναι «πεθαμένοι» ἀλλά κεκοιμημένοι, μέ προσδοκία ἀναστάσεώς τους. Γι' αὐτό καί ἡ Ἐκκλησία συνειδητά ἀρνεῖται τόν ὄρο «νεκροταφεῖα» καί ἐπιμένει στόν ὄρο «κοιμητήρια». Καί αὐτό τό κάνει ὄχι γιά λόγους ψυχολογικούς ἀλλά γιατί νεκρός κατά τή χριστιανική πίστη σημαίνει τετελειωμένος (πού ἔχει τελειωθεί) καί ὄχι τελειωμένος (πού ἔχει τελειώσει).

Γιά τούς λόγους αὐτούς ὁ μόνος ἐνδεδειγμένος τρόπος μεταχείρισης τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος κατά τή χριστιανική πίστη ἀποτελεῖ ὁ ἐνταφιασμός. Τά ὅστα τῶν νεκρῶν ἀποτελοῦν ἀνάμνηση τῆς παρελθούσης ζωῆς τους, ἐνθύμηση τῆς παρούσης καταστάσεώς τους ἀλλά καί ὑπόμνηση τῆς μελλούσης προοπτικῆς τους. Βασικό δόγμα τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀποτελεῖ ἡ προσδοκία ἀναστάσεως καθῶς καί ὅτι ὁ Χριστός ἐνταφιάστηκε καί Ἀνέστη. Ὁ ἐνταφιασμός ὡστόσο δέν ἀποτελεῖ δόγμα τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀλλά μακραινῶνη παράδοση πού συνδέεται μέ τήν διδασκαλία, τά πιστεύω τῆς χριστιανικῆς πίστεως καί τήν ἱερά παράδοση πού κληρονόμησε ἀπό τούς Πατέρες καί τούς

Άγιους της Έκκλησίας. Όπως λέει η Παλαιά Διαθήκη, ο άνθρωπος χῶμα εἶναι καί σέ χῶμα θά καταλήξει.

Αναλυτικότερα ἐξηγεῖ ὁ Μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἁγίου Βλασίου Ἱερόθεος τίν θεολογική ἄποψη σχετικά μέ τήν καύση τῶν νεκρῶν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει μιά συγκεκριμένη ἀρχή καί βέβαια δέν ἔχει τέλος, γιατί ἔτσι τό θέλησε ὁ Θεός. Αυτό λέγεται ἀπό τίν ἄποψη ὅτι κάθε κτιστό πού ἔχει ἀρχή ἔχει καί τέλος, ὅμως αὐτό δέν ἰσχύει γιά τόν ἄνθρωπο, σύμφωνα μέ τήν βούληση τοῦ Θεοῦ. Ἐτσι, αὐτή ἡ σχέση τῆς ψυχῆς πρὸς τό σῶμα εἶναι πολύ δυνατή καί μποροῦμε νά τήν δοῦμε μέσα ἀπό τίν ὄντολογία τοῦ ἀνθρώπου, τίν διαδικασία τοῦ θανάτου, ἀλλά καί τήν ζωή τοῦ ἀνθρώπου μετά τόν θάνατό του, δηλαδή μετά τήν ἔξοδο τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα, καθώς ἐπίσης καί μέσα ἀπό τήν ἐκ νέου ἔνωση τῆς ψυχῆς μέ τό σῶμα.

Ὁ ἄνθρωπος μέ τήν δημιουργία του εἶναι μιά συγκεκριμένη ὑπόσταση-πρόσωπο, πού διαφέρει ἀπό κάθε ἄλλη ὑπόσταση. Καί ἡ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου δέν συγκεκριμενοποιεῖται καί δέν περιορίζεται στήν ψυχή, ἀλλά ἐπεκτείνεται στήν ὅλη ὑπαρξή του. Εἶναι σημαντικά ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Ἅγιος Ἰουστίνος ὁ Μάρτυς καί Φιλόσοφος, δίδοντας τόν ὀρισμό τοῦ ἀνθρώπου: «τί γάρ ἐστίν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἢ τό ἐκ ψυχῆς καί σώματος συνεστώσ ζῶν λογικόν; Μή οὖν καθ' ἑαυτήν ψυχή ἄνθρωπος; Οὐ, ἀλλ' ἀνθρώπου ψυχή. Μή οὖν καλοῖτο σῶμα ἄνθρωπος; Οὐ, ἀλλ' ἀνθρώπου σῶμα καλεῖται». Καί συνεχίζει, γιά νά πεί ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν καλεῖται γιά ἓνα ἀπό αὐτά, δηλαδή γιά τήν ψυχή ἢ γιά τό σῶμα, ἀλλά «τό ἐκ τῆς ἀμφοτέρων συμπλοκῆς καλεῖται ἄνθρωπος».

Αὐτό σημαίνει ὅτι τό σῶμα δέν εἶναι ἀπλῶς τό φυλακτήριο τῆς ψυχῆς, ὅπως ἰσχυρίζονταν τά ιδεολογικά καί φιλοσοφικά ρεύματα τῆς ἀρχαιότητας, ἀλλά τό ἓνα στοιχεῖο τῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ψυχή βρίσκεται πανταχοῦ τοῦ σώματος, μέ τήν ἐνέργειά της, καί ζωοποιεῖ τό σῶμα. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Ἱερός Δαμασκηνός στά νεκρώσιμα τροπάριά του, μιλώντας γιά τό ἄψυχο σῶμα, πού βρίσκεται στόν τάφο, τό ὀνομάζει κατ' εἰκόνα Θεοῦ: «καί ἴδω ἐν τοῖς τάφοις κεμένην τήν κατ' εἰκόνα Θεοῦ πλασθεῖσαν ἡμῖν ὠραότητα, ἄμορφον, ἄδοξον μί ἔχουσαν εἶδος». Δηλαδή, τό νεκρό σῶμα εἶναι καί λέγεται κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Αὐτό δέν νοεῖται ἀπό τίν ἄποψη ὅτι ὁ Θεός ἔχει σῶμα, ἀλλά μέ δύο σημασίες. Πρῶτον, ὅτι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ Ὅποιος ὅταν ἦλθε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐνθρόωνθη, εἶναι τό πρωτότυπο καί τό ἀρχέτυπο τοῦ ἀνθρώπου, καί δεύτερον, ὅτι, ὅπως ὁ Θεός ζωοποιεῖ τήν κτίση ὁλόκληρη, ἔτσι καί ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ζωοποιεῖ τό συννημένο σῶμα.

Πράγματι, ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἀναφερόμενος στό γεγονός ὅτι τό

κατ' εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἰσχυρότερο ἀπὸ τὸ κατ' εἰκόνα τῶν Ἀγγέλων, ἂν καὶ οἱ δύο ἔχουν τὰ λεγόμενα «εἰκονικά ὑποδείγματα τῆς Ἁγίας Τριάδος», ἦτοι νοῦ, λόγο καὶ πνεῦμα, διδάσκει ὅτι αὐτὸ συμβαίνει, γιατί ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ πνεῦμα ζωοποιεῖ τὸ συνημμένο μὲ αὐτὴν σῶμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουν οἱ Ἄγγελοι. Δηλαδή, τὸ κατ' εἰκόνα τῶν Ἀγγέλων ἔχει μὲν πνεῦμα, ἀλλὰ ὄχι πνεῦμα ζωοποιό, ἀφοῦ δὲν ἔχει λάβει σῶμα. Ἀντίθετα, ἡ νοερά καὶ λογικὴ φύση τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐπειδὴ κτίστηκε μαζὶ μὲ τὸ γίνιο σῶμα, «καὶ ζωοποιόν ἔλαβε τὸ πνεῦμα παρὰ τοῦ Θεοῦ». Καὶ βέβαια, ἡ ψυχὴ ἔχει τέτοια συνάφεια καὶ μάλιστα ἀγάπη πρὸς τὸ σῶμα «ὡς μηδέποτε ἀπολείπειν τοῦ ἐθέλειν, μηδ' ἀπολείπειν ὅλως, μὴ βίας ἐπενεχθείσης ἐκ νόσου δὴ τινός μεγίστης ἢ πληγῆς ἕξωθεν».

Ἡ μεγάλη καὶ ἰσχυρὰ ἐνότητα μεταξύ ψυχῆς καὶ σώματος φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ψυχὴ, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὸν ὅλο ἄνθρωπο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ψυχὴ καὶ σῶμα. Ὁλόκληρη ἡ λατρευτικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρεται στὸν ὅλο ἄνθρωπο. Ἀγιαζεται τὸ νερὸ καὶ μέσα στοῦ ἁγιασμένου νεροῦ ἐμβαπτίζεται ὁλος ὁ ἄνθρωπος. Ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος, ἀποτελούμενος ἀπὸ ψυχὴ καὶ σῶμα, μὲ τὴν ἀναγέννησίν του καὶ τὴν ἐν Πνεύματι ζωὴν, εἶναι μέλος τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἐννοοῦμε μέλη πραγματικά τῆς τεθεωμένης σαρκὸς τὴν ὁποία προσέλαβε ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὴν Παναγία. Ἡ σχέση μὲ τὴν Ἐκκλησίαν δὲν εἶναι ἰδεολογικὴ, μυστικιστικὴ, ἀλλὰ πραγματικὴ, ἀφοῦ ἀποτελοῦμε τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὄχι μόνον πνευματικά, ψυχικά καὶ ψυχολογικά, ἀλλὰ καὶ σωματικά. Καὶ βέβαια, ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ σωτηρία, ἐννοοῦμε τὴν διατήρησιν τοῦ ὅλου ἀνθρώπου. Ἡ λέξις σωτηρία προέρχεται ἀπὸ τὸ σῶν + τηρῶ.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ χωρίο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Αὐτὸς δὲ ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης ἀγιασάτω ὑμᾶς ὁλοτελεῖς, καὶ ὁλόκληρον ὑμῶν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα ἀμέμπτως ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Χριστοῦ τηρηθεῖν» (Α΄ Θεσ. 5, 23).

Τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑπόστασις, ὡς πρὸς τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἐνότητα ψυχῆς καὶ σώματος, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν θέλει νὰ ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ μ' αὐτὸν ἀκόμη τὸν θάνατο. Τὸ φοβερὸ μυστήριον τοῦ θανάτου δὲν ἔγκειται ἀπλῶς στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος χάνει καὶ ἀποχωρίζεται ἀγαπημένα του πρόσωπα, ἀλλὰ στὸ ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποχωρίζεται τὸ ἀγαπημένο τῆς στοιχεῖο, δηλαδή τὸ σῶμα. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκνοῦ: «Ὅντως φοβερώτατον τὸ τοῦ θανάτου

μυστήριο, πῶς ψυχή ἐκ τοῦ σώματος βιαίως χωρίζεται ἐκ τῆς ἁρμονίας καί τῆς συμφυΐας ὁ φυσικώτατος δεσμός, θείῳ βουλήματι ἀποτέμνεται». Ὑπάρχει φυσικώτατος δεσμός μεταξύ ψυχῆς καί σώματος, ἐπικρατεῖ ἁρμονία μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων τῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου καί, ἐπομένως, ὁ χωρισμός μεταξύ ψυχῆς καί σώματος γίνεται βιαίως καί τελικά μέ τήν βούληση τοῦ Θεοῦ.

Ἀλλά καί ἀκόμη μετά τόν χωρισμό τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα δέν καταργεῖται ἡ ὑπόσταση. Καίτοι ἡ ψυχή ἀποχωρίζεται ἀπό τό σῶμα, ἐν τούτοις ἡ ὑπόσταση παραμένει ἀχώριστη καί, θά λέγαμε, ἄτμητη. Αὐτή τήν θεολογική ἀλήθεια μποροῦμε νά τήν δοῦμε σέ δύο βασικά σημεία.

Τό ἕνα ὅτι ἡ ψυχή, χωριζομένη τοῦ σώματος, διατηρεῖ μέσα της τίς ἀναμνήσεις του. Αὐτό μποροῦμε νά τό δοῦμε σέ ἕνα τροπάριο τοῦ Κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου: «Ὁ ἄδης Λόγε, συναντήσας σοι ἐπικράνθη, βροτόν ὄρων τεθεώμενον, κατάστικτον τοῖς μώλωπι καί πανσθενουργόν». Ἐδῶ λέγεται ὅτι ὁ Ἄδης εἶδε τόν Λόγο τοῦ Θεοῦ γεμάτο ἀπό μώλωπες, ἀλλά πανσθενουργό. Καί ἐξηγεῖ ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ὅτι στόν Ἄδη κατέβηκε ἡ ψυχή μαζί μέ τήν θεότητα, ἐνῶ τό σῶμα παρέμεινε στόν τάφο μαζί μέ τήν θεότητα. Ὅποτε οἱ μώλωπες πού εἶδε ὁ Ἄδης ἔπρεπε νά εἶναι ἡ τῆς θεότητος ἢ τῆς ψυχῆς. Τό πρῶτο ἀποκλείεται γιατί, ὅταν ἔπασχε ἡ ἀνθρώπινη φύση στόν Σταυρό, δέν συνέπασχε ἡ θεότητα, ἀφοῦ παρέμεινε ἀπαθής. Ἐπομένως, οἱ μώλωπες πού εἶδε ὁ Ἄδης ἦταν οἱ μώλωπες τῆς ψυχῆς. Πῶς ὅμως ἐννοεῖται αὐτό, ἀφοῦ οἱ μώλωπες ἔγιναν στό σῶμα; Ἀπό τίς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ἄλλες ἐνεργοῦν χωρίς τήν συνέργεια τοῦ σώματος (νοῦς, διάνοια καί δόξα) καί ἄλλες χρειάζονται καί τήν συνέργεια τοῦ σώματος (ἡ φαντασία καί ἡ αἴσθησις).

Ἐπειδή τά στίγματα τοῦ Χριστοῦ ἦταν αἰσθητά, γι' αὐτό καί κοινά ἦταν τά στίγματα τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος. Ἔτσι, ὅταν μαστιζόταν ἡ σάρκα τοῦ Χριστοῦ καί ἔπασχε, τότε «εἰκόνες καί τύποι καί φαντασία τινές ἀμυδραῖ τῶν μαστίγων καί παθῶν καί εἰς αὐτήν ὑπεχαράττοντο τήν ψυχίν· ὄθεν ἀκούομεν ὅτι καί αἱ ψυχαὶ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀπάγονται εἰς τόν Ἄδην, τά στίγματα καί σημεία τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν περιφέρουσαι».

Τό δεύτερο σημείο, πού δείχνει ὅτι παρά τόν χωρισμό τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα δέν διασπάται ἡ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὅτι ἡ ψυχή, παρά τόν χωρισμό της ἀπό τό σῶμα καί τήν διάσπασή τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, γνωρίζει τά μέλη της καί δέν ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτά. Λέγει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, ὅτι ἡ ψυχή ἐπιγινώσκει τό δικό της τεμάχιο καί ὀδηγεῖται ἀπό τά σημεία πού βρίσκονται τά λείψανα στήν ἀναγνώριση τῶν μελῶν τοῦ ὅλου σώματος. Ἐπομένως, ἡ ψυχή, καί μετά τόν χωρισμό της ἀπό τό σῶμα,

γνωρίζει καὶ ἀναγνωρίζει τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος, ὅποτε μέ τὴν δύναμη καὶ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ θὰ εἰσελθεῖ πάλι στό δικό της σῶμα καὶ ἔτσι θὰ γίνῃ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν σωμάτων. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστική ἡ προφητεία τοῦ Προφήτου Ἰεζεκιήλ, ὅπου περιγράφεται θαυμάσια αὐτὴ ἡ ἀνάσταση τῶν σωμάτων (Ιεζ. 37, 1-14).

Φυσικά τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, θὰ εἶναι τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ἀφθαρτο, ἀθάνατο καὶ ἀνακαινισμένο. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέγει περὶ αὐτοῦ: «οὕτω καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ· σπείρεται ἐν ἀτιμίᾳ, ἐγείρεται ἐν δόξῃ· σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ, ἐγείρεται ἐν δυνάμει· σπείρεται σῶμα ψυχικόν, ἐγείρεται σῶμα πνευματικόν» (Α΄ Κορ. 15, 42-44). Δηλαδή, τὸ ἀναστημένο σῶμα θὰ ἔχει τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ὑπόστασός του, ἀλλὰ θὰ εἶναι ἀνακαινισμένο, ἀφοῦ, κατὰ τὴν Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ, θὰ γίνῃ νέα ἀνάπλαση, ἀνακαινίση, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν τὰ σίγματα τῆς φθαρτότητας καὶ τῆς θνησιμότητας, θὰ εἶναι ὅπως τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὔας πρὸ τῆς πτώσεως καὶ ὅπως ἦταν τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν Ἀνάστασή Του. Τό ὅτι θὰ γίνῃ καινούργια πλάση, χωρὶς νὰ καταργηθοῦν τὰ σημεῖα τῆς ὑπόστασός του, φαίνεται ἀπὸ τὴν διδασκαλία τῶν ἁγίων Πατέρων, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία θὰ ἀποκατασταθοῦν καὶ ὅλες οἱ ἀσθένειες, δηλαδή καὶ ὅλες οἱ ἐλλείψεις τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ὁ Ἅγιος Ἰουστίνος ὁ Μάρτυς καὶ Φιλόσοφος λέγει ὅτι, ἐάν ὁ Χριστός κατὰ τὴν πρώτη ἔλευσή του στὴν Γῆ θεράπευσε τίς ἀσθένειες τῆς σαρκός καὶ ἔκανε ὀλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἀναπληρώνοντας τὰ ἐλλείποντα μέλη, «πολλῶ μᾶλλον ἐν τῇ ἀναστάσει τοῦτο ποιήσει, ὥστε καὶ ἀκέραιον καὶ ὀλόκληρον ἀναστήναι τὴν σάρκα».

Ἐπομένως, ἡ ἀποκαλυπτική ἀλήθεια, ὅπως ἐκφράστηκε στὴν Ἁγία Γραφή καὶ στὰ πατερικά κείμενα, βεβαιώνει ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέση μεταξύ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, καὶ ὅτι παρὰ τὸν χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, ἐν τούτοις δὲν καταστρέφεται οὔτε διαλύεται ἡ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ γινώσκει καὶ ἀναγνωρίζει τὰ ἀθνητικά μέλη της καὶ βέβαια ὀλόκληρο τὸ σῶμα μεταμορφωμένο καὶ ἀνακαινισμένο θὰ ἀναστηθεῖ στὴν Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ (*Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου Ἱερόθεος Βλάχος*, 2002).

Γ. Ἁγία Γραφή καὶ καύση τῶν νεκρῶν

Χωρὶα τῆς Ἁγίας Γραφῆς ποὺ καταδικάζουν τὴν καύση τῶν νεκρῶν δὲν ὑπάρχουν. Στὶς περιπτώσεις ὅμως τῆς Π.Δ. ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σὲ καύση,

διαπιστώνεται ο αρνητικός χαρακτήρας της ως αποτρόπαια ενέργεια και ποιινή συνέπεια ανόσιας και εγκληματικής πράξης. Ένδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Λευϊτικού ὄπου «Θυγάτηρ (ἀρραβωνιασμένη ἢ στεφανωμένη) ἀνθρώπου ἰερέως ἐάν βεβηλωθῆ τοῦ ἐκπορνεῦσαι, τό ὄνομα τοῦ πατρός αὐτῆς βεβηλοῖ ἐπί πυρός κατακαυθήσεται». Βέβαια καί σέ ἄλλες περιπτώσεις διαπιστώνεται ὁ ἀρνητικός καί «κολάσιμος» χαρακτήρας τοῦ φαινομένου. Χρήση τῆς καύσης στήν Π.Δ., διαπιστώνουμε, ἐπίσης σέ περιπτώσεις ἐχθρῶν πού ἤθελαν οἱ ἀντίπαλοί τους νά τοῦς ἐξαφανίσουν πλήρως. Ἐνδεικτική εἶναι ἡ περίπτωση στόν Ἀμώς 2, 1. Σύμφωνα μέ τό συγκεκριμένο χωρίο, οἱ Μωαβίτες κατέκαυσαν τά ὄστά τοῦ βασιλιά τῆς Ἐδῶμ, μετά τήν ἐκταφή τους, παρασκευάζοντας μέ αὐτά σκόνη γιά ἀσβέστωμα. (Δουνδουλάκης, 2003).

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ μὴ ἐνταφιασμός στήν Π.Δ. ἀντιμετωπίζεται ὡς τιμωρία. Ἡ κατάκαυση τῶν Σοδόμων καί τῶν Γομόρρων καί ἡ κατ' ἀκολουθία καύση τῶν ἀνθρώπων καί μὴ ταφή αὐτῶν, ὀφείλεται στήν ἀμαρτία των καί ἐπιβάλλεται ἀπό τόν Θεό ὡς τιμωρία. Ὁ κατακλυσμός τοῦ Νῶε, πού εἶχε ὡς συνέπεια τόν θάνατο καί τόν μὴ ἐνταφιασμό τῶν ἀμαρτωλῶν ἀνθρώπων, ἐπιβάλλεται ἀπό τόν Θεό σάν τιμωρία γιά τίς ἀμαρτίες των. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά ἐπιμέρους ἐλάχιστες περιπτώσεις ἐγκλημάτων, τῶν ὁποίων ὁ δράστης τιμωρεῖται, ἐκτός των ἄλλων ποινῶν, καί μέ τήν ποινή τῆς μὴ ταφῆς τοῦ νεκροῦ σώματός του (Χριστινάκης, 2002).

Δέν πρέπει πάντως νά διαφύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι οἱ περισσότερες τῶν παραπάνω περιπτώσεων ἀναφέρονται σέ καύσεις ζώντων, μέ ἐξαίρεση ἐκεῖνη στό βιβλίο τοῦ Ἀμώς.

Μία μόνο περίπτωση «καύσης», ἐκεῖνη πού ἀναφέρεται στήν ἀποτεφρωση τῶν σωμάτων τοῦ Σαούλ καί τοῦ υἱοῦ του –ἀπό τοῦς κατοίκους Ἰαμβίς τοῦ Γαλαάδ– πρὶν ἐνταφιαστοῦν παρουσιάζει ἐρμηνευτικές δυσκολίες: «καί ἔλαβον τό σῶμα Σαούλ καί τό σῶμα Ἰωνάθαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ... καί κατακαίουσιν αὐτούς ἐκεῖ καί λαμβάνουσιν τά ὄστά αὐτῶν καί θάπτουσιν». Κάποιοι σχολιάζοντας τήν πράξη αὐτή τήν θεωροῦν ἀπλά ὡς ἓνα μεμονωμένο-σχετικό μέ τό θέμα περιστατικό, ἐνῶ κάποιοι ἄλλοι τήν θεωροῦν ὡς στοιχεῖο ἐκδίκησης. Εἰκασίες, ἐπίσης, γιά χρήση τῆς καύσης μέ σκοπό τήν ἀσφάλεια τῶν σωμάτων ἀπό ἄλλες προσβολές τῶν Φιλισταίων καί τήν εὐκολή ἀπόκρυψη τῶν ὄστων τους δέν ἐκλείπουν. Ἄλλοι, τέλος, σχολιάζοντας τό περιστατικό αὐτό, βλέπουν τήν καύση στά σώματα τοῦ Σαούλ καί τοῦ υἱοῦ του ὡς καύση ἀρωμάτων καί μυρωδικῶν (θυμιάματος) –σύνηθες φαινόμενο γιά βασιλιάδες– κοντά στά σώματα τῶν νεκρῶν.

Ἀκόμη, ἡ περιγραφόμενη στὴν Π.Δ. κατάκαυση βρεφῶν ἢ μικρῶν παιδιῶν στὴν πυρακτωμένη κοιλία τοῦ μεταλλικοῦ ἀγάλματος τοῦ εἰδωλολατρικοῦ Θεοῦ Μολώχ μόνο ὡς ἀποκρουστικὴ καὶ ἀπόβλητη εἰδωλολατρικὴ πράξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ. Τέλος, καὶ ἡ περίπτωση τῆς παρ' ὀλίγον θυσίας τοῦ Ἰσαάκ, ὁ ὁποῖος εἶχε τεθεῖ ἐπὶ βωμοῦ ἐπάνω σέ ξύλα, γιὰ νὰ σφαχθεῖ καὶ νὰ προσφερθεῖ σάν θυσία ὀλοκαυτώματος στό Θεό, πράγμα πού τελικά δέν ἔγινε μέ ἐπέμβαση τοῦ ἴδιου του Θεοῦ, δηλώνει τὴν κατάρρηση ὅχι μόνο τῶν ἀνθρωποθυσιῶν γενικῶς, ἀλλά καὶ τῆς καύσεως τοῦ νεκροῦ σώματος. Ἐναντι αὐτῶν τῶν περιπτώσεων, στίς ὁποῖες ἡ καύση τῶν νεκρῶν ἐπιβάλλεται ὡς τιμωρία γιὰ πολὺ βαρῆα ἁμαρτήματα καὶ ἐπομένως ἐξ' ἀντιδιαστολῆς δέν ἐπιτρέπεται γιὰ μὴ ἁμαρτωλοὺς, ὡς ἀποτελοῦσα ἐξαίρεση ἢ ἀνωμαλία, ὑπάρχει πλῆθος μαρτυριῶν στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, πού ἀποδεικνύουν πλήρως ὅτι σ' αὐτὴν διδάσκεται καὶ ἐφαρμόζεται ἡ ταφή τῶν νεκρῶν ὡς ὁ μόνος κανονικὸς ἀντιμετωπίσεως τοῦ θέματος τῆς μεταχειρίσεως τῶν νεκρῶν σωμάτων (Χριστινάκης, 2002).

Δ. Καινὴ Διαθήκη καὶ καύση τῶν νεκρῶν

Ὁ Φ. Κουκουλῆς (1951) ἀναφερόμενος στό ζήτημα τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν σέ σχέση μέ τὴν Κ.Δ., σημειώνει: «οὐδαμοῦ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπαγορεύεται ἡ καύσις τῶν νεκρῶν, οὐδαμοῦ ὅμως καὶ ἐπιτρέπεται».

Ἄπαξ λεγόμενον στὴν Κ.Δ. ἀποτελεῖ ὁ ὅρος «καύση» στό *Ἐβρ.* 6, 8 ὅπου σε συνάρτηση μέ ἄλλα χωρία, ἐκτιμᾶται ὅτι ἔχει ἐσχατολογικὴ χροιά (Δουνδουλάκης, 2003).

Στὴν Κ.Δ. ὁ μόνος γνωστός τρόπος μεταχειρίσεως τῶν νεκρῶν σωμάτων εἶναι ὁ ἐνταφιασμός. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός διὰ τῶν λόγων καὶ τῶν πράξεων Του ἐπιδοκιμᾶζει αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια πληροφοροῦμεθα ὅτι, ἐνῶ ὁ Κύριος ἦταν ἀκόμη ζωντανός, λίγο πρὸ τοῦ πάθους Του, ἡ Μαριάμ ἄλειπε τοὺς πόδες Του μέ πολὺτιμο μύρο. Τότε ὁ Ἰούδας, διαφωνῶντας μ' αὐτὴν τὴν πράξη, παρατήρησε ὅτι αὐτὸ τό πολὺτιμο μύρο θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ πουληθεῖ καὶ τὰ χρήματα νὰ δοθοῦν στοὺς πτωχοὺς. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἰησοῦ πρὸς αὐτόν, ὅπως τὴν καταγράφει ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, εἶναι χαρακτηριστικὴ. «Ἄφες αὐτὴν ἵνα εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου ποιήσῃ τοῦτο. Τοὺς πτωχοὺς γὰρ πάντοτε ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, ἐμὲ δὲ οὐ πάντοτε ἔχετε» (*Ἰωάν.* 12, 7). Συνεπῶς, ἐδῶ ὁ Ἰησοῦς Χριστός γνωρίζει ὅτι μετὰ τό πάθος Του θὰ ἐπακολουθήσει ὁ ἐνταφιασμός Του καὶ σαφῶς τὸν ἐγκρίνει, διδάσκοντας μάλιστα ρητῶς ὅτι ἀξίζει ἡ δαπάνη τοῦ πολυτίμου μύρου γιὰ τὰ

νεκρά σώματα, πράγμα πού προτιμᾷ ἀπό τό νά δοθοῦν τά χρήματα τῆς δαπάνης αὐτῆς στους πτωχοῦς, γιά τούς ὁποίους ὡς γνωστόν, τόση μεγάλη μέρμινα ἔλαβε. Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ Κύριος τελικά πράγματι ἐνταφιάστηκε μετά τό πάθος Του καί ἡ διαδικασία τοῦ ἐνταφιασμοῦ Του, ὅπως περιγράφεται στήν Κ.Δ. καί ἰδιαίτερα στό *Ματθ. 27, 57-61*, διδάσκει πολλά γιά τό θέμα μας. Κατά τό ἀπόσπασμα αὐτό ὁ πλούσιος Ἰωσήφ ἀπό Ἀρμαθαίας ζήτησε καί ἔλαβε ἀπό τόν Πιλάτο τό σῶμα τοῦ κατὰ τήν σάρκα θανατωθέντος Ἰησοῦ Χριστοῦ, τό τύλιξε σέ καθαρή σινδόνα καί τό τοποθέτησε στήν θύρα τοῦ μνημείου. Μέ τούς ἀνωτέρω λόγους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τό παράδειγμα τοῦ ἐνταφιασμοῦ Του κρίνουμε ὄχι τολμηρό νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἐξαγιάστηκε ἡ ταφή τῶν νεκρῶν ὡς σωστή πράξη ἀντιμετωπίσεως τῶν νεκρῶν χριστιανῶν, πού εἶναι καί πρέπει νά εἶναι μμητές Χριστοῦ. Ὅπως δηλαδή πιστεύουμε ὅτι ἀκόμη καί ἄψυχοι τόποι, ὅπως εἶναι ὁ φρικτός Γολγοθάς, ὁ Πανάγιος Τάφος, τό Σπήλαιον τῆς Γεννήσεως κ.ἄ. ἐξαγιάστηκαν ἀπό τήν παρουσία σ' αὐτούς τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλά καί μέ τόν θάνατό Του ἐξαγιάζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καί πολλά ἄλλα, ὅπως ὁ γάμος πού ἔγινε μυστήριο, διότι τό εὐλόγησε μέ τήν παρουσία Του στόν γάμο τῆς Κανᾶ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος, τό βάπτισμα, ἡ θεία Εὐχαριστία καί τά λοιπά μυστήρια, τῶν ὁποίων ἡ σύστασις ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀνάγεται στήν θεία βούλησις. Τό ἴδιο καί ἐδῶ νά δεχτοῦμε ὅτι ἔχουμε παράδοσις ἀπό τόν ἴδιο τόν Κύριο τῆς ταφῆς ὡς ὀρθοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως τῶν νεκρῶν σωμάτων. Ἀφοῦ Ἐκεῖνος ἐπέλεξε γιά τόν ἑαυτό του τήν ταφή καί ἔτσι τήν ἐξαγίασις, δέν ὑπάρχει λόγος νά ἐγκαταλείψουμε τό παράδειγμα πού μᾶς ἔφησε, ἰδιαίτερα μάλιστα ἀφοῦ συνδέεται μέ τήν ἀνάστασις ὄχι μόνο τοῦ σώματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλά καί τῶν δικῶν μας σωμάτων, κατὰ τρόπον πού ἀποτελεῖ μυστήριο γιά τήν Ἐκκλησία μας.

Στό σημεῖο αὐτό ἴσως προβληθεῖ ἡ ἔνστασις ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστός βρῆκε μία παράδοσις ἰουδαϊκή, τήν ὁποία ἀπλῶς δέν θέλησε νά καταργήσει γιά τόν ἑαυτό Του. Μία τέτοια ἔνστασις ὅμως θά παραγνώριζε ὅτι ὁ Ἰησοῦς κατήργησε πολλές συνήθειες καί παραδόσεις τῶν Ἰουδαίων, ἀκριβῶς διότι ἦταν ἐσφαλμένες ἢ ἀτελεῖς. Τίς ἐσφαλμένες αὐτές παραδόσεις, πού οἱ Φαρισαῖοι ἐμφάνιζαν σάν διδασκαλίες τοῦ Θεοῦ, ὁ Ἰησοῦς τίς χαρακτηρίζει ὡς «ἐντάλματα ἀνθρώπων» (*Ματθ. 15, 9*) καί γι' αὐτές τίς παραδόσεις, οἱ Φαρισαῖοι ἀκοῦν τά ἀκόλουθα ἐλεγκτικά καί ἐπικριτικά λόγια τοῦ Ἰησοῦ: «Γιατί καί ὑμεῖς παραβαίνετε τήν ἐντολήν τοῦ Θεοῦ διά τήν παράδοσιν ὑμῶν;... καί ἀκυρώσατε τόν λόγον τοῦ Θεοῦ διά τήν παράδοσιν ὑμῶν, ὑποκριταί...» (*Ματθ. 15, 6*).

Εἶναι σαφές, λοιπόν, ὅτι παραδόσεις τῶν Ἰουδαίων σωστά δέν ἐφαρμόζονται,

οὔτε ἐξαγιαζονται, ἀλλὰ ἀπορρίπτονται καί καταργοῦνται ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό. Τήν τιμή ὅμως τοῦ νεκροῦ σώματος, διά τῆς περιποιήσεως καί τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ὁ Ἰησοῦς τήν θέτει τόσο ψηλά, ὥστε στό προσῆκον μέτρο νά τήν προτάσσει ἀκόμη καί ἀπό τήν βοήθεια πρὸς τοὺς πτωχοὺς, γιά τοὺς ὁποίους τόση μέριμνα ἔλαβε. Ἔτσι, ἡ τιμή τοῦ νεκροῦ σώματος καί ὁ ἐνταφιασμός τοῦ ἐπιλέγονται τελικά ἀπό τόν Ἰησοῦ ἐνσυνείδητα, καθαγιαζονται καί προβάλλονται ἀπό τόν ἴδιο ὡς παράδειγμα πρὸς μίμηση.

Χαρακτηριστική εἶναι ἀκόμα καί ἡ περιγραφή τοῦ *Ματθ. 27, 52-53*, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι, ἀμέσως μόλις ὁ Ἰησοῦς ἀφῆκε τό πνεῦμα τοῦ ἐπί τοῦ Σταυροῦ, σχίστηκε τό καταπέτασμα τοῦ ναοῦ, ἐγινε σεισμός, οἱ πέτρες σχίστηκαν «καί τά μνημεῖα ἀνεώχθησαν καί πολλά σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἠγέρθησαν καί ἐξεληθόντες ἐκ τῶν μνημείων μετά τήν ἔγερσιν αὐτοῦ εἰσῆλθον εἰς τήν Ἁγίαν Πόλιν καί ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς». Καί τό χωρίο τοῦτο ἔχει, φρονοῦμε, ἔντονο δογματικό χαρακτήρα περὶ τῆς τύχης τῶν σωμάτων μετά θάνατον καί τήν ἀνάστασι αὐτῶν.

Τό παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ ἀκολούθησε καί ἡ πρώτη χριστιανική κοινότητα τῶν Ἱεροσολύμων, ἡ ὁποία ἐνταφιάζει ὄχι μόνον τόν Πρωτομάρτυρα τοῦ χριστιανισμοῦ Στέφανο (*Πράξ. 8, 2*), ἀλλὰ ἀκόμη καί τοὺς ἀποθανόντας σέ ἁμαρτία Ἀνανία καί Σαπφείρα (*Πράξ. 5, 6 καί 10*). Τό παράδειγμα τῶν τελευταίων ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χριστιανισμός παύει νά ἐφαρμόζει τό ἀρχαῖο ἐβραϊκό δίκαιο τῆς καύσεως τῶν σωμάτων τῶν ἁμαρτωλῶν νεκρῶν. Ἀπό τόν Ἱππόλυτο πληροφοροῦμαστε ἀκόμη περὶ τῆς ταφῆς πολλῶν Ἀποστόλων (*Migne PG 10, 952 B*).

Ὁ Ἱερώνυμος κάνει λόγο γιά τόν ἐνταφιασμό τῶν ἀποστόλων Πέτρου, Παύλου, τοῦ ἀδελφοθέου Ἰακώβου, τῶν εὐαγγελιστῶν Λουκᾶ καί Μάρκου, τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καί ἄλλων (*Migne PL 23, 1337 D*). Ἐνδεικτικά εἶναι τά ὅσα λέγει σχετικά μέ τήν ταφή καί ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, κατά τόν ὁποῖο «κοινοί γάρ εἰσὶν τῆς φύσεως νόμοι παρά πᾶσιν ἀνθρώποις, τόν ἀπελθόντα τῆ γῆ κρύπτεσθαι καί ταφῆ παραδίδοσθαι καί τοῖς κόλποις τῆς πάντων μητρὸς περιστέλλεσθαι γῆς. Καί τούτου οὐχ Ἕλλην, οὐ βάρβαρος, οὐ Σκύθης, οὐκ εἶ τις ἐκείνων ἀγριώτερος ἐκίνησεν νόμους ποτέ, ἀλλ' αἰδοῦνται καί φυλάττειν ἅπαντες καί οὕτως εἰσὶν ἱεροὶ καί πᾶσι αἰδέσμιοι» (Περὶ τοῦ χωρίου τούτου καί ἄλλων σημαντικῶν θέσεων τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου βλ. Δ. Πετρακάκου, *Die Toten im Recht nach den Lehre und den Normen des orthodoxen morgenlandischen Kirchenrecht und der Gesetzgebung Griechenlands*, Leipzig 1950, σ. 90 καί ἐξῆς).

Καί ὁ Μέγας Βασίλειος τονίζει ὅτι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τήν ἰουδαϊκή ἀντί-

ληψη ότι τά νεκρά σώματα είναι βδελυκτά, τά λείψανα τῶν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀποθανόντων εἶναι τίμια: «Καί ὅτε μὲν ἰουδαϊκῶς ἀπέθνησκον οἱ ἄνθρωποι βδελυκτά ἦν τά θνησιμαῖα· ὅτε δὲ ὑπὲρ Χριστοῦ ὁ θάνατος, τίμια τά λείψανα τῶν ὁσίων αὐτοῦ» (*Migne PG 32, 1268 A*). Ἀνάλογα διδάσκουν καί οἱ Ἀποστολικές Διαταγές. «Μή παρατηρεῖσθε οὖν τά ἔννομα καί φυσικά νομίζοντες μολύνεσθαι δι' αὐτῶν· μηδέ ἐπιζητεῖτε ἰουδαϊκοὺς ἀφορισμοὺς ἢ συνεχῆ βαπτίσματα ἢ καθαρισμοὺς ἐπὶ θίξει νεκροῦ... ὅθεν καί ἡμεῖς, ἐπίσκοποι, καί οἱ λοιποί, ἀπαρατηρήτως ἀπτόμενοι τῶν κεκοιμημένων μὴ νομίστε μαίνεσθαι, μηδέ βδελύσσεσθαι τά τούτων λείψανα» (*Migne PG 1,988 B*).

Περαιτέρω, ὁ Ἱερός Χρυσόστομος προβάλλει καί τὴν σωστή δογματικὴ σημασία τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν πού πρέπει νά γίνεται πρὸς δόξα Θεοῦ «...κιδεύσωμεν τοὺς ἀπελθόντας ὡς καί ἡμῖν καί ἐκείνοις συμφέρει πρὸς δόξαν Θεοῦ» (*Migne PG 59, 467*). Ὁ Ὠριγένης χαρακτηρίζει τά ἐνταφιαζόμενα σώματα ὡς ὄργανα ψυχῆς, τά ὁποῖα ἐνταφιάζονται μὲ τιμὴ κατὰ τά «νενομισμένα», «ψυχὴν γάρ λογικὴν τιμᾶν μόνην ἡμεῖς ἴσμεν καί τά τοιαύτης ὄργανα μετὰ τιμῆς παραδιδόναι κατὰ τά νενομισμένα ταφῆ» (Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου*, 8,30). Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἐπικρίνει ὡς ἀθλιότητα τὴν συμπεριφορὰ κάποιου Γρηγορίου πού δὲν ἐπέτρεψε τὴν ταφὴ νεκρῆς (*Migne PG 25, 708 B*). Ὁ ἱστορικός Εὐσέβιος παραδίδει ὅτι διώκτες τῶν χριστιανῶν ἦσαν «ἐπιμελῶς παραφυλάσσοντες νύκτωρ καί μεθ' ἡμέραν, μὴ κιδευθῆ τίς ὑφ' ἡμῶν» (*Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία 3,2,59*) καί γι' αὐτό «τά δεδομένα καθ' ἡμᾶς ἐν μεγάλῳ καθεισπύκει πένθει διὰ τό μὴ δύνασθαι τά σώματα κρύψαι τῇ γῆ» (*Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία 5,2,61*), ἀλλὰ οἱ νεκροὶ χριστιανοὶ «ἀντὶ γῆς καί τάφων θαλαττεῖοις παραδίδονται κύμασι» (*Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία 8,7,6*). Ὁ Ἱερώνυμος διηγεῖται ὅτι ὁ Ἅγιος Ἰλαρίων παρακαλοῦσε, ἐξορκίζοντάς την, τὴν ἁγία Κωνσταντία, νά μὴ τὸν ἀφήσει οὔτε μία ὥρα ἄταφο, ἀλλὰ νά τὸν θάψει ἀμέσως μόλις πεθάνει καλύπτοντάς τον μὲ χῶμα, μὲ τά ροῦχα πού φοροῦσε ἀκόμη καί μὲ τό χοντρό παλτό του (*Migne PL 23,52*). Ὁ Ἱερός Χρυσόστομος, ἐκφράζοντας τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν σπὴν ἀνάστασι τῶν σωμάτων, ὁμιλεῖ γιὰ σῶμα ἀνέπαφο μέχρι τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν (*Migne PG 95, 465 καί Χριστινᾶκης, 2002*).

Ε. Πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί καύση τῶν νεκρῶν

Σημαντικὲς εἶναι οἱ περὶ ταφῆς μαρτυρίες πού σώζονται καί στὰ Πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Ἡ δύναμι τῶν μετὰ τὴν ταφὴ ἀπομενόντων λειψάνων εἶναι μερικὲς φορές τόσο μεγάλη, ὥστε «ἐκ λειψάνων πολλακίς μαρτύρων καί εἰκόνων ἐλαύνονται δαίμονες» (Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, Πράξη 4, Σπ.

Μήλια, *Πρακτικά*, τόμ. Γ΄, 282/782). Ἡ καύση τῶν νεκρῶν θά στεροῦσε ἀπό τοὺς χριστιανούς τὴν θαυματουργικὴ αὐτὴ ἐνέργεια τῶν ἁγίων λειψάνων. Περί τοῦ ἐξαγιασμοῦ τοῦ Τάφου καὶ τῶν λοιπῶν σκηνωμάτων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διακηρύσσεται στὴν Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο: «Οὕτως καὶ ἡμεῖς οἱ πιστοὶ ἅπαντες ὡς μὲν ράβδον Χριστοῦ τὸν σταυρὸν προσκυνοῦμεν· ὡς δὲ θρόνον καὶ κοίτην αὐτοῦ τὸ Πανάγιον μνήμα, ὡς δὲ οἶκον τὴν φάτνην καὶ τὴ Βηθλεέμ καὶ τὰ λοιπὰ ἅγια αὐτοῦ σκηνώματα» (Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, Πράξι Δ΄, Σπ. Μήλια, *Πρακτικά*, τόμ. Γ΄, 281/7812).

Στὰ Πρακτικά τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου γίνεται λόγος περὶ τῆς ταφῆς τῆς ἁγίας Εὐφημίας, πού ἐνταφιάστηκε μὲ ἰδιαίτερες τιμές πλησίον τοῦ ναοῦ καὶ καθιερώθηκε καὶ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν τῆς. Ἡ ὄλη ἐκτενὴς περιγραφὴ ἀφίνει νά διαφανεῖ ὅτι ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐξαίρει αὐτὸν τὸν τρόπο τῆς ταφῆς καὶ τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων τῆς ἁγίας (Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, Πράξι Δ΄, Σπ. Μήλια, *Πρακτικά*, τόμ. Γ΄, 273/7732). Στὴν πράξι Δ΄ τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὑπάρχει ὁμολογία πίστεως τοῦ Θεοδοσίου Ἀμορίου, πού ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὴν Σύνοδο, στὴν ὁποία ὁμολογία ἐκτός τῶν ἄλλων ἀναφέρονται καὶ τὰ ἑξῆς: «ὁμοίως καὶ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων προσκυνῶ καὶ τιμῶ καὶ ἀσπάζομαι, ὡς ἀθλησάντων ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ λαβόντων χάριν παρ’ αὐτοῦ ἰάσεις ἐπιτελεῖν, καθὼς ἡ Ἐκκλησία τῶν Χριστιανῶν παρέλαβεν ἐκ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ Πατέρων τῶν ἕως ἡμῶν» (Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, Πράξι Α΄, Σπ. Μήλια, *Πρακτικά*, τόμ. Γ΄, 231/7731).

Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ Ὁμολογία πίστεως τοῦ Βασιλείου Ἀγκύρας στὴν Α΄ Πράξι τῆς αὐτῆς Συνόδου: «...καὶ πάντων τῶν ἁγίων καὶ τὰ ἅγια καὶ τίμα λείψανα αὐτῶν μετὰ πάσης τιμῆς ἀποδεχόμενος ἀσπάζομαι καὶ τιμητικῶς προσκυνῶ, πίστιν ἔχων μετέχειν παρ’ αὐτῶ ἁγιασμοῦ» (Ζ΄ Οἰκουμ. Σύνοδος, Πράξι Α΄, Σπ. Μήλια, *Πρακτικά*, τόμ. Γ΄, 229/7729).

Ζ. Ἱερὰ Παράδοση καὶ καύση τῶν νεκρῶν

Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅσοι κάνουν νύξη στὸ φαινόμενο τῆς καύσης, ἐκφράζουν τὴν ἀντίθεσίν τους πρὸς αὐτό. Ὁ Τατιανὸς τοποθετήθηκε κριτικὰ πρὸς τὴν καύση καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς (2ος αἰ.), χαρακτήρισε τὴν ἀποτέφρωση ὡς ἀπάνθρωπη πράξι πού ἀπάδει στὸν χριστιανό. Θέσι πού ἐπαναλήφθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Ἱερό Χρυσόστομο. Ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο κριτικῆς θεώρησης τῆς καύσης ἀπὸ τοὺς Πατέρες παρουσιάζεται καὶ στὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης (12ος αἰ.). Χαρακτηριστικὰ ὁ Πατὴρ αὐτὸς συσχετίζει τὴν ἀποτέφρωση μὲ τὸν εἰδωλολατρικὸ κόσμο: «ἔθος ἦν Ἕλλησι καίειν τοὺς νεκρούς,

ὁ δὴ καὶ εἰσέτι παραμένει τισὶ τῶν βαρβάρων, ἐποίουν δέ τοῦτο ἐκεῖνοι... ὅτι τό μὲν νεκρὸν οὐ καθαρὸν ἐδόκει, ἀγνισμὸς δέ τίς ἦν ἢ διὰ πυρὸς δαπάνη τοῦ νεκρωθέντος, ὅτι καὶ τό πῦρ ἀγνιστικόν διό καὶ οἱ καθαρμοὶ διὰ πυρὸς ἐγίνοντο... δῆλον δέ ὅτι οὐ πᾶσιν ἤρεσκεν ἡ τῶν νεκρῶν καύσις». Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης σημειώνει, τέλος, ὅτι ὅσοι προβαίνουν σέ ἀποτέφρωση νεκροῦ, πρέπει νά «κανονίζονται» ὡς φονιάδες (Δουνδουλάκης, 2003).

Η. Συμπεράσματα

Σχεδόν ὀλόκληρη ἡ βασική βιβλιογραφία γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν «ἐγκλωβίζεται» στήν διαλεκτική: ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν μέ ἔμφαση πάντα στόν ἐνταφιασμό. Ἀπό τήν ἑλληνική (θεολογική) βιβλιογραφία γιά τήν καύση τῶν νεκρῶν ἀπουσιάζει μία συστηματική μελέτη τῶν ἀρχαίων τῶν ἐντυπων μέσων στό πρῶτο μισό του 20οῦ αἰῶνα. Οἱ μεμονωμένες νύξεις μελετῶν γιά σχετικά δημοσιεύματα τῆς συγκεκριμένης περιόδου, δέν θεωροῦμε ὅτι ἀντικατοπτρίζουν ἐπαρκῶς τήν πραγματικότητα. Μέχρι τό 1997 δινόταν ἔμφαση στόν σεβασμό τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος πού δέν ἀφήνει περιθώρια υἱοθέτησης τῆς καύσις. Τά τελευταῖα χρόνια –μέ τήν «ἐπιστροφή» στό «προσκίνιο» τοῦ θεολογικοῦ ἐπιστητοῦ τῆς «θεολογίας τοῦ προσώπου»– χωρίς νά παραβλέπεται ἡ σπουδαιότητα τῆς συνολικῆς σωματικῆς εἰκόνας, ἐξαίρεται ὁ σεβασμός, ἡ ἱερότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, διάθεση ἡ ὁποία δέν συμβαδίζει μέ ἀξιώσεις γιά καύση τῶν νεκρῶν.

«Ὁ σύγχρονος κόσμος θέλει νά κάψει τούς νεκρούς. Τούς λείπει τό αἰῶνιο, τό θεϊκό, ἡ τιμή τοῦ ὑλικοῦ, τό ἐπέκεινα, τό μετά ταῦτα. Ἀρνεῖται τουλάχιστον νά σκεφτεῖ τί ζωή πού ὑπάρχει χωρίς ὅμως νά φαίνεται. Οὔτε στά σπλάγχνα ὡς ἔμβρυο τήν δέχεται, οὔτε στόν τάφο ὡς λείψανο, οὔτε στήν σκέψη ὡς αἰῶνιο πρόσωπο, οὔτε στόν πόθο ὡς ὑπέρτατη ἀξία, οὔτε στήν ψυχή ὡς χάρι θεώσεως. Τά δεσμά τοῦ ἐδῶ καί τώρα σπάζουν μόνο κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς αἰώνιας ἀλήθειας.

Καίμε ὅ,τι ἔχει ἀξία, ὁμορφιά καί ζωή. Ὅ,τι ἔχει χρόνο μέσα του καί διάρκεια. Καίμε τά δάση, καίμε τίς περιουσίες μας, καίμε τίς αἰώνιες ἀξίες μέ τούς νόμους, καίμε τίς παραδόσεις μας (ἀποποινικοποίηση τῆς μοιχείας, νομιμοποίηση τῶν ἀμβλώσεων κ.λπ.). Τώρα θέλουμε νά καίμε καί τά σώματά μας. Ὅταν κάψουμε τήν ὑπόμνηση τῆς αἰώνιας προσοπτικῆς καί τοῦ θανάτου μας, θά ἔχουμε προσδώσει στό τοπίο τῆς ζωῆς μας τήν εἰκόνα πού ἀντικρίζουμε μπροστά σ' ἕνα καμένο δάσος. Ἡ Ἐκκλησία δυσκολεύεται νά ἐνταχθεῖ σέ μιά τέτοια λογική.

Πνεύμονες τῆς ζωῆς εἶναι τὰ δάση. Πνεύμονες τῆς ψυχῆς εἶναι τὰ λείψανα. Στὰ μοναστήρια μποροῦμε νά συναντήσουμε τὴν πεμπτοσύνη τῆς Ὁρθοδόξου παραδόσεως. Τὰ κεντρικά τους σημεία, ἐκεῖ πού διαφυλάσσεται ὁ πνευματικός θησαυρός τους εἶναι τὸ ἱερό θυσιαστήριο, οἱ λειψανοθήκες καὶ τὸ ὀστεοφυλάκιο. Στὸ πρῶτο ἐπιτελεῖται τὸ μυστήριον, προσφέρεται ὁ Θεός. Ἀπὸ τὸ δεύτερον προχέεται ἡ χάρις τῶν ἁγίων, προβάλλει ἡ Ἐκκλησία. Καὶ τὸ τρίτον ἀποτελεῖ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς ἐν Χριστῷ φιλοσοφίας, τὸ ἐργαστήριον τῆς μνήμης τοῦ θανάτου – ἀναδύει τὸ πρόσωπον. Καὶ τὰ τρία ἔχουν λείψανα. Καὶ τὰ τρία δὲν θά ὑπῆρχαν, ἂν ἡ Ἐκκλησία υἰοθετοῦσε τὴν καύση τῶν νεκρῶν τῆς. Ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νά ἀπορρίψει τὴν παράδοσίν της, δὲν μπορεῖ νά προδώσει τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν πίστη τῆς· ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νά κάψει τὰ σπλάγχνα καὶ νά ἀρνηθεῖ τὸν ἑαυτό της» (Ἀρχιμ. Νικόλαος Χατζηνικολάου, 2002).

Συμπερασματικά, ἡ Ἐκκλησία πρέπει νά μείνει ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὸ κοσμικὸ πνεῦμα καὶ νά ἐξακολουθεῖ νά κηδεύει καὶ νά ἐνταφιάζει τὰ σώματα, τὰ ὅποια μπορεῖ νά εἶναι καὶ λείψανα, καὶ τὰ ὅποια θά κοιμῶνται ἀναμένοντας τὴν ἀνάστασίν τους καὶ ὅταν γίνεται ἐκταφὴ νά μπορεῖ νά διαπιστώνεται ἡ ἀγιότητα τοῦ κεκοιμημένου. «Διότι ἡ ἀφθαρσία καὶ ἡ θαυματουργία τῶν λειψάνων εἶναι τεκμήριον θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ διαπορθεύεται καὶ σὲ ὀλόκληρον τὸ σῶμα» (Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου Ἱερόθεος Βλάχος, 2002).

Ἐνδεικτικὴ Βιβλιογραφία

Γρινεζάκης Μακάριος Ἀρχιμανδρίτης (νῦν Ἀρχιεπίσκοπος Αὐστραλίας)–Μαυροφόρου Ἄννα, *Βιοθικὸί Προβληματισμοὶ στὴν Ἱατρικὴ Δεοντολογία*, Πανεπιστημιακὴ ἐκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2012.

Δουνδουλάκης Ε.Κ., *Ἡ Καύση τῶν νεκρῶν στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία – Μελέτες Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, ἐκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 2003.

Ἱερόθεος Βλάχος (Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀγ. Βλασίου) «Ἡ θεολογικὴ ἄποψη καὶ οἱ ἐκκλησιολογικὴς συνέπειες τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν». Πρακτικὰ Ἡμερίδας *Ἡ Καύση τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 2002.

Κόιος Ν., *Ἠθικὴ θεώρηση τῶν Τεχνικῶν Παρεμβάσεων στὸ Ἀνθρώπινο Γονιδίωμα*, Ἀθήνα, Σταμούλη, 2003.

Κουκουλὲς Φαίδων, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμος Δ΄, ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1951.

Ἱερόθεος Βλάχος (Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου), *Βιοθικὴ καὶ βιοθεολογία*, Ἱερά Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου, Λιβαδειά 2005.

Ἀρχιμ. Νικόλαος Χατζηνικολάου (νῦν Μητροπολίτης Μεσογαίας καὶ Λαυρεωτικῆς), «Τὸ σήμερον, τὸ χθὲς καὶ τὸ γιὰ πάντα τῆς ταφῆς καὶ τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν». Πρα-

κτικά Ημερίδας *Η Καύση τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 2002.

Χριστινάκης Π.Ε., «Ταφῆ ἢ καύση τῶν νεκρῶν; ἱστορικοκανονική θεώρηση». Πρακτικά Ημερίδας *Η Καύση τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 2002.

Ἐγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*.

<http://www.imattikis.gr/html/gr/mainpage/tafh/kaush2.htm>